ASOS JOURNAL

The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 7, Sayı: 97, Ekim 2019, s. 1-13

ISSN: 2148-2489 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.36764>

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date
29.07.2019

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date
29.10.2019

Prof. Dr. Rıfat GÜNDAY

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yabancı Diller Eğitimi -Fransız Dili Eğitimi
rgunday@omu.edu.tr

PROUST'UN ROMANLARINDA DEĞİŞİM VE GERÇEĞİN KEŞFİNDE ZAMANIN ROLÜ

Öz

Zaman, birçok yazarın yapıtının ana izleğini oluşturur. Marcel Proust'un *Kayıp Zaman İzinde (A la Recherche du Temps Perdu)* başlığı altında topladığı yedi ciltlik “nehir romanı”nın ana teması zamandır. Yazar, zaman konusunu birçok açıdan irdeler. Romanın anlatıcı-kahramanı, önce takvim ve saatlerle ölçülebilen zaman kavramını yok saymakta, tinsel (duyumsanan, kişisel, görece) zamanı farklı yöntemlerle sunmaya çaba sarf etmekte, fakat sonunda çevresinde ve kendisinde meydana gelen değişimlerde zamanın etkin rol oynadığının bilincine varmaktadır. Tüm uğraşlarına karşın etkisinden kurtulamadığı zamanı yazar, kişi, toplum, nesne ve mekân üzerinde yarattığı değişiklikler açısından ele almaya çalışır. Kişilerin zamanla nasıl bir değişime uğradığına dikkat çekmek için Proust, zamanın ilerleyişine koşut olarak kişilerde meydana gelen fiziksel ve ruhsal değişimler ile gelişmeleri yansıtmaya çalışır. Proust'un romanlarında toplum da zamanın gücünden nasibini alır, zira zaman toplumun da değişmesine neden olur. Toplumda zamanla değerler ve bakış açıları değişimler yaşanmaya başlar. Zamanın nesne ve mekân üzerinde de etkisi söz konusudur. Mekanlar da zamanla değişime uğrar. Zaman, gerek insan ve gerekse nesne/meکان üzerinde sürekli bir tehdit unsuru olarak değerlendirilmektedir. Tüm zaman dışı olma ve sonsuzluğu yakalama uğraşlarına karşın, zamanın yıkıcı gücü, kişiler, nesne/meکانlar üzerinde kendini hissettirmektedir. Proust, bir yandan zamanı bütün varlıkları değiştirip yok eden bir sorun olarak görürken, diğer yandan da gerçeğin keşfedilmesinde olumlu bir etken olarak değerlendirmektedir, bir başka deyişle insanı ve toplumu değiştiren ve geliştiren bir süreç olarak göster-

mektedir. Yedi ciltlik şaheserin son cildi olan *Yakalanan Zaman* anlatıcı-kahramanın gözünde gerçeğin zamanla keşfinin bir belgesi niteliğindedir. Bu bağlamda Proust'un romanı bir deneyim ve öğrenme romanıdır denilebilir. Proust, gerçeğin keşfinde zamanı çok hassas bir şekilde kullanan ve bunu çok özgün bir şekilde yansıtan dünya edebiyatındaki nadir yazarlardan birisidir. Proust'un reddetmeye çalıştığı zaman nihayetinde her konuda gücünü ve etkisini gösterir. Aslında kayıp zamandan öte, Proust'un gerçeğin peşinde olduğu ve bunu keşfedebilmesinde zamanın bir araç olduğu söylenebilir. Proust, bir yandan yaşam devam ederken, diğer yandan da değişimin sürekli devam ettiğine dikkat çekmek istemektedir. Bir başka deyişle yaşam devam ettikçe değişim de kaçınılmazdır. Bu çalışmada Marcel Proust'un romanlarında zaman konusu, kişi, toplum, nesne ve mekân unsurları üzerinde yarattığı değişimler ile gerçeğin keşfinde oynadığı rol açısından ele alınmaktadır. Çalışma, nitel bir araştırma olup Proust'un romanlarında zamanın izleksel açıdan irdelenmesini içermektedir.

Anahtar kelimeler: Kayıp Zaman İzinde, Marcel Proust, zaman, kişi, toplum, değişim, gerçeğin keşfi.

THE ROLE OF TIME IN THE CHANGE AND IN THE DISCOVERY OF TRUTH IN THE NOVELS OF PROUST

Abstract

Time has become the theme of many writers' works. The main theme of Marcel Proust's novel *Remembrance of Things Past (A la Recherche du Temps Perdu)* is time, which is also called as "river novel" consists of seven volumes. The writer examines the theme of time from different perspectives. The novel-teller firstly ignores the time which can be measured as calendars or clock and he then presents psychological (personal, relational) time in different methods but he comes to realize in the end that the time has an active role in shaping changes in him and his around. The writer, despite all the struggles giving to the time and being an unable to save its effect, tries to examine the time that creates changes on person, community, object and place. In order to pay attention how people go through changes in time, he examines the changes and developments in people's physical and spiritual manners in parallel with the passing of the time. In Proust's novels, the communities or societies affects from the power of time because the time leads to changes in the societies. The societies even go through changes in its values and point of views. It can be said that the time has an effect on objects and places. Places even changes in time. Time is seen as a thread both on people and places/objects. Despite all the given struggles against "out of time" and "catching the eternity", the destructive power of time makes itself evident on people, objects/ places. Proust sees time as a problem destructing and changing every being, on the other hands, regards it as a positive element that leads to the discovery of the truth. In other words, he regards it a process by which people and societies are changed and improved. *The time regained*, the last volume of the book series, is a document of the discovery of the truth in time in the eyes of novel-teller. In this respect, the novel of Proust can be named as experience and learning. Proust is one of the rarest writers in the world who uses time sensitively in the search of truth and reflects this

uniquely. Time, which Proust tries to reject and refuse, makes it obvious and effective itself in every field. In fact, Proust pursues in the discovery of truth and time can be said to be a tool in this journey of discovery. Proust wants to pay attention to this fact that while the life goes on, the change itself instantly goes on. In other words, as the life goes on, the change is inevitable. In this study, it is examined that the theme of time and its effect and changes created on people, objects and places in the novels of Marcel Proust and its role in the discovery of truth.

Keywords: Remembrance of Things Past, Marcel Proust, time, person, community, change, the discovery of truth.

GİRİŞ

Zaman, birçok yazarın yapıtının ana izleğini oluşturur. Bazı yazarlar zaman konusunu bir kurtarıcı ve her şeye çare olarak görürken, bazıları onu her şeyi yıkıcı ve yok edici bir unsur olarak değerlendirirler. Bazı yazarların yapıtlarında ise zaman, değişimin aynası ve gerçeğe ulaşmanın bir yolu olarak görülür. Zaman izleği farklı yönleriyle hem şiirlerde, hem tiyatro oyunlarında hem de romanlarda ele alınmaya devam etmektedir. Örneğin, romantik ekol yazarları arasında yer alan ünlü Fransız yazarı Alphonse de Lamartine'in *Göl* şiiri, Yahya Kemal Beyatlı'nın *Sessiz Gemi* şiiri, Eugène Ionesco'nun *Kral Can Çekişiyor* adlı oyunu zaman sorununun irdelendiği yapıtlara örnek olarak verilebilir.

Marcel Proust'un *Kayıp Zaman İzinde (A la Recherche du Temps Perdu)* başlığı altında topladığı yedi ciltlik "nehir romanı"nın ana teması zamandır. Yazar, zaman izleğini birçok açıdan irdlemiştir. Romanın anlatıcı-kahramanı, önce takvim ve saatlerle ölçülebilen zaman kavramını yok saymakta, tinsel (duyumsal, kişisel, görece) zamanı farklı yöntemlerle sunmaya çaba sarf etmekte, fakat sonunda çevresinde ve kendisinde meydana gelen değişimlerde zamanın etkin rol oynadığının bilincine varmaktadır. Tüm uğraşlarına karşın etkisinden kurtulamadığı zamanı yazar, kişi, toplum, nesne ve mekân üzerinde yarattığı değişiklikler açısından ele almaya çalışır.

Kişilerin zamanla nasıl bir değişime uğradığına dikkat çekmek için, zamanın ilerleyişine koşut olarak kişilerde meydana gelen fiziksel ve ruhsal değişimler ile gelişmeler özellikle yedi ciltlik büyük yapıtın son cildi olan *Yakalanan Zaman* adlı romanda sunulmaktadır.

Proust, kişilerin yaşlarını tanımlanmış zaman göstergeleri ile belirtmemeye özen göstermesine karşın, okur farklı nesillerin sunumundan ve kişilerin fiziksel portre betimlemelerindeki değişimlerden onların yaşlarını takip etmeye çalışmaktadır.

Proust'un romanlarında toplum da zamanın gücünden nasibini alır, zira zaman toplumun da değişmesine neden olmuştur. Toplumda zamanla değerler ve bakış açıları değişimler yaşanmaya başlamıştır.

Zamanın nesne ve mekân üzerinde de etkisi söz konusudur. Mekanlar da zamanla değişmiştir. Ancak zamanın nesne ve mekân üzerindeki etkisi olumsuz yönde olup onların bozulmasına neden olmuştur. Romanda takvim ve saat ile sağlanan yapay devamlılığa karşı olan Proust, romanda uzlaşmalı zamanın akışındaki devamlılığı kişilerde meydana gelen değişimler yoluyla verme uğraşı içerisinde. Romancı buna zaman yoluyla mekânın dördüncü boyutu demektedir.

Bütün bunların neticesi, zamanın madde üzerine etkisini gösterdiği gerçeği ile karşı karşıyadır okur. Roman kahramanının sonsuzluk arzusu ile zamanın kişi ve nesneler üzerindeki

etkisi, varlığın değişimi ve sonu konusunda bir uyumsuzluk yaratmaktadır. Romanlarında duran bir yapıdan ziyade canlı, değişen ve son bulan bir vücudun düzenini bulmak mümkündür.

Zamanın değişim yoluyla neden olduğu olumsuz etkilerin yanında gerçeğin keşfinde oynadığı rolle olumlu bir yanından da söz edilebilir. Proust'un romanlarında gerçeğin zamanla keşfi üzerinde de durulmaktadır. Romanların öyküsü içerisinde yer alan kişiler açısından, gerçeğin keşfi için belli bir sürenin gerektiği görülmektedir.

Bu çalışmada Marcel Proust'un romanlarında zaman konusu, kişi, toplum, nesne ve mekân unsurları üzerinde yarattığı değişimler ile gerçeğin keşfinde oynadığı rol açısından ele alınmaktadır.

1. Romanlardaki Kişi Kadrosu

Kayıp Zaman İzinde adlı yapıtta çok geniş bir kişi kadrosu yer almaktadır. Bunlardan en önemlileri arasında romanın anlatıcı-kahramanı Marcel, Gilberte, Albertine, M.Swann, Odette, Guermantes Düşesi, Guermantes Dükü, Guermantes Prensesi, M.de Charlus, Mlle Saint-Loup sayılabilir. Balzac'ın *İnsanlık Komedyası* adı altında topladığı yapıtı gibi Proust'un *Kayıp Zaman İzinde* adlı yapıtı da birkaç kuşağı kapsamaktadır. Yedi ciltlik nehir romanlarının kişi kadrosu özetle şu şekilde tanıtılabilir:

Swanların Tarafı: anlatıcı-kahraman, annesi, babası, Léoni halası, büyük annesi, büyük babası, büyük halaları: Céline ve Flora, hizmetçileri Françoise, Swann, babası, Mme Swann (Odette), Mlle Swann (Gilberte), Saint-Loup, Mme de Cambremer, M.Verdurin, Bloch, M. de Charlus, Dr.Cottard, Mme Cottard, profesör Brichot (Norpois), Laume Prensesi, Laumes Prensi, Mme Sazerat, M.Forcheville, Saniette, vb.

Çiçek Açmış Genç Kızların Gölgesinde: anlatıcı-kahraman, annesi, babası, büyük annesi, hizmetçileri Françoise, Swann, Mme Swann, M. de Norpois, Dr.Cottard, Mme Cottard, la Berma, M. de Charlus, Saint-Loup, Albertine, Andrée, Mlle Stermaria, M.de Cambremer, Mme Villeparisis (M. de Charlus ve Saint-Loup'un halası), Mme Verdurin, Mme Bontemps (Albertine'in halası), Luxembourg Prensesi, M. Legrandin, Elstir, baba Bloch ve oğul Bloch, vb.

Guermantes Tarafı: anlatıcı-kahraman, annesi, babası, büyük annesi, büyük babası, hizmetçileri Françoise, Gilberte, Albertine, M. de Charlus, Saint-Loup, M. de Guermantes, Mme de Guermantes, Mme Villeparisis, Mme de Cambremer, Guermantes Prensi (Laumes Prensi), Guermantes Prensesi, la Berma, Dr. Cottard, Bloch, M. de Norpois, Jupien, yeğeni, M. Swann, Mme Swann, Verdurin'ler, Mme Stermaria, Parme Prensesi, vb.

Sodome et Gomorra: anlatıcı-kahraman, annesi, Albertine, hizmetçileri Françoise, M. de Charlus, Jupien, Morel, M. de Norpois, Guermantes Dükü, Guermantes Düşesi, Guermantes Prensi, Guermantes Prensesi, M. de Cambremer, Mme de Cambremer, Legrandin (Mme de Cambremer'in kardeşi), Mme Villeparisis, Andrée, Elstir, Rachel, Parme Prensesi, Dr.Cottard, Mme Cottard, Mlle Bolch, M. Bloch, Bergotte, Saniette, Mme Bontemps, Mlle Vintail, vb.

Mahpus: anlatıcı-kahraman (Marcel), annesi, Albertine, Mlle Vintail, Andrée, Mlle Villeparisis, M. de Charlus, Jupien, Morel, hizmetçi Françoise, Mme de Guermantes (la belle-soeur de M. de Charlus), Guermantes Prensi, M.Verdurin, Mme Verdurin, Bloch, M. de Norpois, Cottard, Elstir, Mme Villeparisis, Mme Molé, vb.

Albertine Kayıp: anlatıcı-kahraman, annesi, Albertine, Andrée, Gilberte, Odette, M. de Charlus, Morel, M. de Guermantes, Mme de Guermantes, Mme Bontemps, Bloch, Mlle Stermaria, Mlle Vinteuil, Mme de Villeparisis, M. de Norpois, Mlle d'Oloron (Jupien'in yeğeni), küçük Cambremer, vb.

Yakalanan Zaman: anlatıcı-kahraman, Gilberte, Saint-Loup (Guermantes'ların yeğeni), hizmetçi Françoise, Morel, M. de Charlus (Guermantes'ların kardeşi), Jupien, Guermantes Dükü, Guermantes Düşesi, Guermantes Prensi, Guermantes Prensesi, Odette, M. Verdurin, Mme Bontemps, Cottard, Norpois, M. de Cambremer, Mme de Cambremer, Mlle Saint-Loup, vb.

Çok azı dışında romanlarda ana karakterlerin ilk ciltten son cilde pek değişmediği görülmektedir. “Yedi ciltlik roman serisinde beş yüze yakın karakterin yaşamını uzun bir zaman diliminde birbiriyle bağıntılı bir kurguyla yazan Proust, bu kadar uzun bir anlatıda doğabilecek boşlukları ben dilini kullanarak, anları birleştirerek, karakterleri döngüsel bir kurguyla yaşatarak ve zaman algısını genişleterek sağlamıştır” (Öner, 2014:183). Romanlarda kişilerin döngüsü söz konusudur. Bununla birlikte bazı değişiklikler de dikkati çekmektedir. İlk cilt olan *Swannların Tarafından* adlı romanda anlatıcı-kahramanın anneannesi ve dedesi Adèle ve Nathé Well, büyük halası Léoni, Charles Swann'ın babası, anlatıcı-kahraman ve Charles Swann ve Odette'in kızı Gilberte Swann'ın doğumundan söz edilmektedir. Üçüncü cilt olan *Guermantesların Tarafı*'nda anlatıcı-kahramanın büyük annesinin ölümünden söz edilir. *Albertine Kayıp* adlı romanda Albertine ölür. M. Swann, ve Bergotte gibi bazı kişiler öldükleri için son ciltteki kişi kadrosunda yer almadıkları görülür. Son cilt olan *Yakalanan Zaman*'da Mlle Saint-Loup, Gilbertine'nin kızı olarak ilk defa kişi kadrosuna dahil olur, ancak öldüğü için babası son ciltte yer almaz.

Birkaç neslin bir arada toplandığı görülmektedir. Sadece anlatıcı-kahraman, anne ve büyük annesinden söz etmiyor, aynı zamanda Mlle Saint-Loup da bir taraftan anne tarafı Swannları, diğer taraftan da baba tarafı Guermantları temsil eden üçüncü ve son kuşak konumundadır. Özellikle Mlle Saint-Loup, annesi Gilberte ve anneannesi Odette arasında yapılan karşılaştırma, zamanın insanlar üzerine yarattığı etkiyi ve değişimi göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Odette yaşlanırken, Gilberte annesinin orta yaş dönemindeki görünümüne, Mlle Saint-Loup da annesi Gilberte'in gençliğine benzemektedir.

2. Kişilerde Fiziksel Değişim

Proust yedi ciltlik nehir romanının son cildi olan *Yakalanan Zaman*'a kadar, roman kişilerinin yaşlarından hiç söz etmediği gibi kişilerde meydana gelen fiziki değişim veya kişisel gelişimlerinden de pek söz etmemektedir. Bununla birlikte ilk cilt olan *Swannların Tarafı*'nda, romanın anlatıcı kahramanı olan Marcel ile Gilberte'in çocukluk ve yetişkinlik döneminin öyküsü anlatılıyor, üçüncü cilt olan *Guermantes Tarafı*'nda gençlik dönemleri sunuluyor. Anlatıcı-kahramanın annesinin öpücüklerine değer verdiği dönem çocukluğunu, Albertine ile aşk ilişkileri gençliğini temsil etmektedir. “Romanın bir ucundan diğer ucuna anlatıcının rolünü açıklayan bir yaş atfetmek zor” (Nathan, 1953:238). Proust kahramanlarının yaşlanmasını yaş belirterek ve belli bir düzen takip ederek sunmamaktadır. Proust'a göre insan için sabit bir yaştan söz etmek pek doğru bir yaklaşım değildir: “Zira insan sabit bir yaşı olmayan bir varlıktır, bu varlık birkaç saniye içerisinde yaşadığı andan birçok yıl daha gençlik yıllarına dönebilir, seviyesi sürekli değişebilen bir havza gibi bazen bir devirde bazen başka bir devirde olabilirdi” (Proust, aktaran Ricardou, 1967:161).

Zamanın farklı anları arasında mesafe ve kopukluğu kabul etmeyen tinsel zamanı esas alan romancı, kişilerin yaşlarını bu nedenle belirtmemeye özen göstermektedir. “Proust’un roman kahramanları üzerinde yaştan zamanın ilerlediğini ifade etmesi beklenirdi, ancak süredizin ile oynayan Proust bu araçlara başvurmak istemiyordu. Bu nedenle Proust’un romanında yaş kavramına çok nadir rastlanmaktadır, bazen de hiç belirtilmemektedir. Bunun yerine gençlik, olgunluk ve yaşlılık gibi dönemlerle yaş verilmeye çalışılmıştır” (Tadié, 1971:321). Tüm yapıt boyunca okur anlatıcı-kahramanın yaşını asla bilememektedir. Öte yandan yazara göre, kişiler aynı takvim yaşında olsalar da bu onların aynı zamanda yaşadıkları anlamına gelmemektedir: “Zamanın göstergeleri (ölçüleri) bazı kişiler için hızlanmış bazı kişiler için ise yavaşlamış olabilir. (...) Zamanın böylece erkenden yaşlılığa götüren ekspres ve özel trenleri vardır. Ancak paralel yolda aynı hızla dönen trenler de yol almaktadır” (Proust, 2001:251).

Bütün ölümsüzlük çabalarına karşın zamanın kişi üzerindeki etki ve gücünü yazar, yedi ciltlik yapıtının son iki cümlesinde özetler. Anlatıcı-kahramanı birçok konuda etkileyip değiştiren zaman, zaman konusunda da belli bir anlayışa varmasına yardımcı olmuştur:

Fazlasıyla derinlere inen geçmişi uzun bir müddet daha kendime bağlı tutacak gücü bulamayacağım kanısındaydım. İşte bu yüzden, eserimi tamamlayacak vakti bulabilirsem, her şeyden önce insanları, birer hilkat garibesine benzetme pahasına da olsa, mekânda kapladıkları kısıtlı yere karşılık, zaman içinde çok büyük, ölçüsüzce uzatılmış bir yer kaplayan varlıklar olarak tasvir edecektim kesinlikle, çünkü insanlar, yıllara dalmış devler misali, yaşamış oldukları, sayısız günden oluşan, bir-birinden uzak dönemlerin hepsine aynı anda değerler. (Proust, 2001c:354-355).

Yazar, zamanın kişiler üzerindeki yarattığı etki ve değişimi göstermek için nehir romanının üçüncü cildi olan *Guermantes Tarafı*’nda Guermantes’ların evinde verilen ilk davet ile son cildi olan *Yakalanan Zaman* romanında yine Guermantes’ların evinde verilen akşam davetinde kişileri betimliyor. Özellikle romanın sonlarına doğru verilen bu davette kişilerin geçmişleri ile şimdiki durumları karşılaştırılmaktadır. İlk davete katılan kişilerin büyük bir kısmı ikinci davette de yer almaktadır. “Guermantes’ların malikanesinde zamanın yaşlandırdığı bütün kişiler sahnede” (Picon, 1963:14). Odette, kızı Gilberte, M. de Charlus, Guermantes Dükü bunlara örnek verilebilir. İlk davette yer almayan Odette’in torunu Mlle de Saint-Loup da ikinci davette önemle üzerinde durulan ve zamanın yarattığı değişimde rol oynayan bir kişi olarak okurun karşısına çıkar:

Yüzlere birer isim yakıştırmak için, geçen yılları geriye doğru katetmek zorunda kalmış ve bunun sonucunda, düşünmediğim bu yılları tazelemeye, onları gerçek yerlerine oturtmaya mecbur olmuştum (...). Genelde soyut olan zaman gerçeğini çarpıcı bir biçimde ortaya çıkarıyordu (...). Böyle durumlarda, hayat, küçük bebeğin önce yeni yetmeye, sonra olgun bir erkeğe dönüşmesini ve son sahnede iki büküm mezara ilerleyişini izlediğimiz peri oyunları gibi görünür gözümüze. Epeyce aralıklı olarak karşımıza çıkan bu insanların sürekli bir değişimin sonucunda bu kadar farklılaştığını hissettiğimiz için, bizim de (...) aynı yasaya tabi olduğumuzu sezeriz (...). Bir zamanlar, gençliğimde tanıdığım, şimdi bembeyaz saçlı, ufak tefek, uğursuz bir koca karıya dönüşmüş olan bir kadın, bir komedinin son sahnesinde, karakterlerin tanınmayacak kadar değişmiş olmaları gerektiğinin işaretiydi bu. (Proust, 2001c:232-233).

Son davette Gilberte, Odette, M. de Charlus, Mme de Guermantes yaşlanmıştır. Mlle Saint-Loup annesi Gilberte’ e benzemektedir. Gilberte de annesi Odette gibi yaşlı birisi olmuştur:

Gilberte bana, "Beni annem sandınız," demişti. Doğruydı. (...) Bir saattir, zamanın insanlara neler eklediğini, gözlemliyor, onları tekrar tanıdığım halleriyle görebilmek için neleri çıkarmam gerektiğini anlıyordum; şimdi bu hesabı çabucak yapıp eski Odette'e aradan geçen yılları ekleyince bulduğum kişinin karşımdaki kadın olması imkansızdı, çünkü bu kadın, eski Odette'e çok benziyordu. (Proust, 2001c:254).

Bilinçaltı ve anılar insanı geçmişe götürürken, aynı zamanda geçmiş ile şimdi arasındaki benzerlik ve farklılıkları da görme olanağı sunmaktadır (Bernard ve diğ., 1996:379; Suixiang, 2009:94). Gerçeğe ulaşmada dinamik hafıza önemli rol oynamaktadır.

Kişilerin bir romandan diğerine devam etmesi zamanın akışı konusunda ipucu verdiği gibi kişilerde meydana gelen değişimleri de gözleme olanağı sunmaktadır. Yazar roman kahramanlarını yaşamlarının farklı dönemlerinde betimleyerek zamanın onlar üzerinde meydana getirdiği değişimleri göstermeye çalışıyor. Çocukluktan, gençliğe, gençlikten yaşlılık dönemine.

Bazı kişilerin fiziksel betimlemelerinde zamanla yaşanan değişimler nehir romanları olan önceki ciltlerde de sınırlı bir şekilde yansıtılmaya çalışmıştır. Buna en çarpıcı örnek zamanın değişime uğrattığı roman kahramanlarından birisi de Albertine'dir. Anlatıcı konumundaki roman kahramanına göre Albertine zamanın aynası gibidir.

Ancak, özellikle son ciltte keskin bir şekilde kişilerde meydana gelen fiziksel değişimler vurgulanmaktadır. Kişilerin fiziki görünümündeki büyük değişim zamanın ne denli geçtiğini göstermektedir (Bardeche, 1971:312). Proust'un yapıtının sonunda roman kahramanları ayrıntılı bir şekilde zaman perspektifinden sunulmaktadır.

3. Zamanla Kişilerin Bakış Açısında Değişim

Proust kahramanlarında zamanla meydana gelen değişimleri sadece bir ressamın gözüyle betimlemekle kalmıyor, aynı zamanda onlardaki değişimi bir psikoloğun gözünden de vermeye çalışıyor.

Kayıp Zaman İzinde adlı yapıtın son ciltlerine doğru kahramanlar fiziksel değişime uğradıkları kadar kişisel gelişimleri açısından da değişiklikler göstermektedirler. Zaman onları sadece fiziksel açıdan değiştirmemiş, bakış açılarını, fikirlerini ve yaklaşımlarını da önemli ölçüde etkilemiştir. Romanda buna en çarpıcı örnek Dreyfus Davası konusunda Guermantes'ların fikirlerinin değişmesi verilebilir. Romanın önemli kahramanları arasında yer alan Swann, zamanla değişmiş adeta yeni bir Swann oluvermiştir. *Swannların Tarafından* adlı ilk ciltteki gibi artık geçmiş konusunda şüpheli değildir, Dreyfus'un masum olduğu gerçeğine inanır ve onun savunucusu olur.

Anlatıcı-kahramanın da düşünceleri zamanla değişmiştir. Özellikle yapıtın sonlarına doğru *Yakalanan Zaman* adlı ciltte anlatıcı-kahraman birçok konuda daha olgun bir bakış açısına sahip olur. Anlatıcı-kahraman anılarını anlatmaya başladığında onlara şimdinin penceresinden bakabilmektedir. Böylece geçmiş ile şimdiyi karşılaştırarak zamanla insandaki kişilik gelişimine dikkat çekmektedir:

Bloch, kendisini Guermantes Prensi'ne takdim etmemi istedi benden; prensin evinde katıldığım ilk gece davetinde karşılaştığım ve o sırada bana doğal gelen güçlüklerin zerresini hissetmiyordum şimdi; davetlilerden birini prene takdim etmek,

şimdi çok basit görünüyor, hatta davet etmediği birini haber vermeden yanımda getirip ona tanıştırmak bile basit gelirdi. (Proust, 2001c:259).

Anlatıcı-kahraman Albertine ile ilgili düşüncesini aktarırken aynı zamanda kendisindeki değişime de dikkat çekmektedir:

Güncel halim artık Albertine'i sevmiyordu, Albertine'i seven ben artık ölmüştü (Proust, 2001b:113)

Proust'un anlatıcı-kahramanı durağan değil, sürekli gelişen kişiliğe ve bir bakış açısına sahiptir. Anlatıcı-kahramanın aşk konusunda da düşüncelerinin zamanla değiştiği görülmektedir. Özyaşamöyküsel roman olarak da kabul edilen yapıtın ilk cildinden son cildine anlatıcı-kahramanın kendinde yaşadığı ve çevresinde tanık olduğu değişimi görmek mümkündür. Kahramandaki bu iç gelişim dünyayı algılama ve gerçekleri keşfetmesinde de önemli rol oynamaktadır. Yapıt, zamanın anlatıcı-kahramanı ne denli değiştirdiğinin de öyküsü gibidir adeta. İnsan sürekli değişen bir varlık konumundadır romanda. "Proust'da her şey hareket halinde, her şey değişiyor: anlatıcının bakış açısı betimlediği kişilerin genç, olgun ve yaşlı görünimleri gibi değişiyor" (Deleuz, 1964:81). Roman kahramanlarının zamanla kişisel gelişim ve değişimleri söz konusudur.

Gerçeğin peşinde ya da araştırmasında olan Proust için zaman, önemli bir rehber ya da yol gösterici konumundadır. *Kayıp Zaman İzinde* adlı yapıtın sonunda nihayet kendisi, kişiler ve toplum üzerine edindiği deneyimlerin yanında anlatıcı-kahraman yaşam konusunda da gerçeği keşfeder. Proust'a göre gerçek zamanla ortaya çıkar ve anlaşılır bir hal alır. Bu nedenle kişileri yaşamlarının farklı dönemlerinde betimler ve böylece onlarda meydana gelen değişimleri bu yolla göstermeye çalışır. Bu sadece fiziksel değişimle de sınırlı kalmayıp insanlarda zamanla oluşan bakış açısı ve anlayış farkını da sunma çabasıdır:

Zaten zaman içinde sürekli artan bir yer kapladığımızı herkes hisseder; bu evrensellik beni ancak sevindirebilirdi, çünkü benim açıklığa kavuşturmaya çalışmam gereken şey, gerçeklikti, herkesin sezdiği gerçeklikti. Zaman içinde bir yer kapladığımızı herkes hissetmekle kalmaz, en basit insan bile bu yeri, mekanda kapladığımız yer gibi, yaklaşık olarak ölçer; özellikle basiretli sayılamayacak bir insan bile, ikisi de simsiyah bıyıklı ya da ikisi de tıraşlı, tanımadığı iki kişi gördüğünde, birinin yirmi, ötekini kırk yaşlarında olduğunu söyler (Proust, 2001c:353).

Gerçeği tüm boyutlarıyla keşfetmek için yazara göre uzun bir süreye gereksinim vardır. İlk anda mutlak bir gerçeği keşfetmek oldukça güçtür, ancak zamanla bu mümkündür. Bu nedenle ki romanın anlatıcı-kahramanı birçok gerçeği zaman içerisinde keşfetmiştir. Anlatıcı-kahramanın deneyimleri bize gerçek dünyanın zamanla keşfedildiği izlenimi vermektedir." (Raimond; 1981:159). Yazarın yedi ciltlik eseri, bir yandan bir gecelik rüyasının anlatımı gibiyken, diğer yandan da yazarın ömrünün sonuna doğru yaşamı boyunca gözlemlediklerinin hikayesi şeklindedir. Proust'a göre yaşam, deneyim, değişim ve keşif demektir.

Gerçeğin keşfi deneyim istiyor, bu da ancak zamanla oluyor. "Proust'a göre zaman, varlık için temel deneyim kaynağıdır" (Chaudier, 2019). Gerçeğin keşfedilmesini sağlayan da edinilen deneyimlerin bir sonucudur (Simon, 2003:890). Zamanla edinilen deneyimler ve izlenimler farklı şekillerde anlatıcıyı gerçeğin keşfine götürüyor (Quaranta, 2018:99). Anlatıcı-kahraman hem zaman dışı olduğunu, hem de zamana bağlı olduğunun bilincine deneyimleri sonucu ulaşır. Yediği pastanın tadı onu çocukluğuna zamanın dışına götürürken, romanının son cildinde Gu-

ermantes'ların davetinde karşılaştığı manzara zamanın ne denli içerisine hapsediklerini gösterir. Zira bir dönem genç kız ve delikanlı olan tanıdıkları artık birer ihtiyardır. Zaman konusundaki ikilemi keşfetmesini sağlayan yine zamanın kendisidir.

Proust'un *Kayıp Zaman İzinde* romanı, yaşamın süredizinselliğinden ziyade, varlıkları, nesneleri ve kendini keşfetme ürünüdür (Brune ve diğ, 1986: 600). Gerçeğin araştırılmasına güdümlü romanın anlatıcı-kahramanı Marcel, doğanın, insan ilişkilerinin ve yaşamın keşfinde zamanı bir araç olarak değerlendirmektedir (Safa, 2009:220). Zaman, insanın ölüm ve ayrılık gerçeğini keşfetmesinde de etkin rol oynamaktadır. Zira zaman, ölüm ve ayrılığa götüren yol olarak da algılanmaktadır (Bernateau, 2012:121). *Kayıp Zaman İzinde* özünün arayışında olan bir varlığın romanıdır (Poulet, 1949:370).

Kayıp Zaman İzinde isimindeki “izinde/arayışında” sözcüğü daha yapıtın adında yazarın zaman konusunda arayış ve keşif peşinde olduğunu göstermektedir. Yapıtın bir ucundan diğer ucuna yazar zaman aracılığıyla bütün yönleriyle kendi gerçeğini araştırmanın peşindedir.

Bütün zamanın dışında olma çabalarına karşın, fiziksel varlık için bu dünyada yaşamın sınırlı olduğunu, ancak ruh evreninde sonsuzluktan söz edilebileceğinin ve ayrıca bırakılan eserlerin ancak bu dünyada var olmaya devam edeceğinin yine zamanla farkına varır anlatıcı-kahraman.

4. Toplumda Değişim

Zaman sadece kişileri değil toplumları da değişime uğratmaktadır. Kişi sunumlarında olduğu gibi toplumsal değişimlere de yazar *Çiçek Açmış Genç Kızların Gölgesinde* romanındaki Saint-Loup ve Rache öyküsü ile *Guermantes'ların Tarafı* romanındaki aristokrasi dünyasındaki zengin insanların bazı davranışları dışında, son cilt olan *Yakalanan Zaman* romanına kadar pek yer vermez.

Nathan'a (1953:252) göre, “Proust romanında zamanın geri döndürülemez akışı üzerine yeni bir toplum ve bireyler anlayışı yerleştirdi”. Proust bu doğrultudaki değişimlere örnek olarak sosyete ortamlarında yaşananları göstermektedir.

Yeni entelektüel modalar, Bergote'un Mme Swann için yazdığı küçük eserlerde, Mme Verdurin'in evinde Picquart'ın, Clemenceau'nun, Zola'nın, Reinach'ın ve Labori'nin bir araya geldiği, gerçek birer Kamu Güvenliği Komitesi seansı olabilecek toplantılarda olduğu gibi, ilginin biraz uzaklaşmaya başladığı Guermantes'ların yüksek sosyete muhitinde, bu modaların suretine göre biçimlenmiş eğlencelerde cisimleşmiyordu (Proust, 2001a:155).

Daha sonra Dreyfus Davası ve Birinci Dünya Savaşı döneminde toplumda değişimler gözlemlenmektedir. Özellikle yapıtın son ciltlerinde savaşın neden olduğu toplumsal dönüşümler söz konusudur.

Savaş sırasında Dreyfus taraftarları şoven ve militarist bir tavır takınırlar. Savaş öncesi dönemin önemli olayı olan Dreyfus Davasında Guermantes Prensi tanık rolü üstlenir. Önceleri bu dönemki birçok protestocu gibi fanatik bir şekilde Dreyfus karşıtıdır. Sonra değişerek salonunu Dreyfus taraftarlarına açar. Daha önceki dönemde din düşmanı ve vatan haini olarak değerlendirilen Dreyfus taraftarları, artık şimdi toplumda önceki dönemin tam tersine saygı görmeye başlamışlardır. Bir zamanlar sadece yargı açısından değil, toplum nazarında da mahkûm edilenler, şimdi alkışlanmaktadır:

Ama bu olaylar otuz yıl öncesinin gazetelerine gömülmüştü ve artık kimsenin olaydan haberi yoktu. Dolayısıyla, Guermantes Prensesinin salonu, huzurlu bir mezarlık gibi ıslık, ıslık, unutkan ve çiçekliydi. Zaman, bu salonda, eski zaman yaratıklarını çürütmekle kalmayıp yeni ilişkiler kurulmasını mümkün kılmalı, yeni ilişkiler yaratmıştı. (Proust, 2001c:255).

Yakalanan Zaman romanında okur, savaşın neden olduğu büyük toplumsal değişimi görmektedir. Politikacıların ve bürokratların eşleri yeni siyasi ve askeri politikalar doğrultusunda tavır almaya başlarlar. Gilberte Swann gibi zengin burjuvaların tutumlarında değişiklikler gözlemlenmekte olup, yüksek sosyetenin müdavimi olduğu salonlar Bloch ve benzerlerini kabul etmeye başlar (Bret, 1948:108). Toplumun hiyerarşik yapısı zamanla değişime uğramıştır:

Guermantes ismine nihai gerçekliğini kazandıran bu muhitin kendisi, benim sabit zannettiğim çekirdek oluşumu da kökünden değiştirmişti. Bambaşka topluluklar içinde görmüş olduğum, bu çevreye asla nüfuz edemeyeceklerini düşündüğüm kişilerin bu salondaki varlığından çok, adlarıyla hitap edilerek, samimi bir teklifsizlikle ağırlanmaları beni şaşırtmıştı. Bir zamanlar Guermantes ismiyle uyumayan her unsuru kendiliğinden uzaklaştıran aristokrat ve züppe önyargılar, artık işlemez olmuştu (...). İstenmeyen unsurları geri püskürtme mekanizması, yayları gevşediği veya kırıldığı için artık işlemiyor, yüzlerce yabancı unsur içeri sızıp bütünselliği, şekil ve renk birliğini tamamen bozuyordu (Proust, 2001c:263).

Son ciltte Guermantes Prensesinin salonunda anlatıcı-kahraman ve belli başlı roman kahramanları uzun bir aradan sonra tekrar sahneye çıkarlar. Böylece yazar sadece kişileri değil aynı zamanda yaşanmış bir topluluğu tanıtmaya olanağı bulur. Burjuva sınıfı daha önce üstten baktıkları insanları artık salonlarına kabul eder duruma gelmiştir. İnsanların değiştiği gibi yüksek sosyete dünyası da değişiyor, bu bağlamda *Kayıp Zaman İzinde* adlı yapıt toplumsal boyutta da irdelenmektedir (Raimond, 1981:156).

Bir söyleşide Proust zamanın birçok şeyi değişime uğrattığını şu sözleriyle vurgulamaktadır:

Bildiğiniz gibi bir düzlemde geometri ve bir de mekânda geometri söz konusu. Bana göre roman sadece bir düzlemde psikoloji değil, ayrıca zamanda psikoloji. Zamanın bu görünmez varlığını ayırt etmeye çalıştım. (...) Ümit ediyorum ki yapıtımın sonunda önemsiz herhangi bir sosyal olay, ilk ciltte farklı dünyalara ait tanıtılan iki kişi arasındaki evlilik zamanın ne denli geçtiğini işaret etmektedir. (Proust, 1987:48).

Saint-Germain salonlarında önemli bir yeri olmayan Mme Verdurin, Guermantes Prensesi olur, vaktiyle aristokrasinin ailesini tanımak istemediği Gilbert Swann, Saint-Loup ile evlenir ve Guermantes Düşesinin eşi olur.

Swann önce burjuva ortamında iken sonra aristokrasi çevresine girer. Zira aristokrasi çevresi ile burjuva sınıfı arasındaki uçurum zamanla azalmış ve hatta yok olmaya başlamıştır. Böylece aristokrasi sınıfının günden güne yok olmaya başladığı görülmektedir:

Bu değişiklikler biz hissetmeden gerçekleşmiştir, ama aniden karşımıza çıkan hatırayla şimdiki halimiz arasındaki mesafe, tıpkı farklı yılların, yerlerin ve saatlerin hatıraları arasındaki mesafe gibi, o kadar büyüktür ki, belirgin özellikleri olmasa bile, birbiriyle kıyaslanamazlar (Proust, 2001c:178).

Toplumda değerler değişmeye başlamış, değerlerin değişmesi ile birlikte toplumdaki ilişkiler de değişme uğramıştır. Sonuç olarak insanların alışkanlıklarının ve davranışlarının değiştiğine dikkat çekilmektedir. Toplumda bir yandan sınıfsal farklılıkların ortadan kalktığına dikkat çekilirken, diğer yandan da öteki olarak kabul edilenlere karşı zamanla hoşgörü kültürünün geliştiği vurgulanmaktadır.

Proust tarafından Fransız toplumunda bir dönem önemli yankı uyandıran Dreyfus Davası, Birinci Dünya Savaşı ve zaman toplumda değişime neden olan üç önemli etken olarak sunulmaktadır.

5. Nesne / Mekanlarda Değişim

Kişi betimlemelerinde olduğu gibi, nesne ve mekân betimlemelerinde de zamanın etkisini görmek mümkün. “Nesneler değişiyor: bilinenin aksine zaman nesneler üzerindeki etkisini insan üzerine etkisinden daha çok” (Pommier, 1968:21) gösteriyor.

Proust'un yapıtında nesnelerin zamanla değişimi iki şekilde olmaktadır: Birincisi devre göre kullanılan nesnelerin değişimi, ikincisi zamanla eşyaların eskimesi. Devre göre kullanılan nesnelerin farklılaşması, nesnelerin zamanı gerçeğini ortaya koymaktadır. Bir başka deyişle romanda betimlenen nesneler kullanıldıkları dönemin özelliklerini yansıtıyor denilebilir. Buna örnek olarak ilk cilt olan *Swanların Tarafı*'ndan son cilt olan *Yakalanan Zaman* cildine geçen sürede özellikle davetlerde giyilen giysilerdeki ve ev eşyalarındaki değişimler verilebilir. Nesne ile dönemi arasında bağ kurulmaktadır. Diğer yandan zaman, canlı varlıklar üzerindeki yıkıcı etkisini eşyalar üzerinde göstererek onları değişime uğratmaktadır. Zamanın nesne üzerinde yıpratarak değişime uğrattıcı etkisini özellikle anlatıcı-kahramanın odasında kullandığı eşyalarda görmek mümkündür.

Kayıp Zaman İzinde yapıtında zamanın yıkıcı etkisi daha dikkat çekici bir şekilde özellikle tarihi mekanlarda kendini göstermektedir. Bu tür mekân betimlemelerine romanda öykünün geçtiği Combray, Paris, Balbec ve La Raspilière'den mekan örnekleri verilebilir. Mekân üzerindeki değişiklikler aslında zamanın dördüncü boyutunu yansıtmaktadır. Proust'un yapıtında buna en çarpıcı örnek Combray Kilisesi'dir. Yazar Combray Kilisesi'ni betimlerken onun farklı devirlerdeki durumundan söz ederek ondaki değişikliklere dikkat çekiyor:

Kilisemizi o kadar çok severdim ki; olduğu gibi gözümün önünde şimdi! Altından geçtiğimiz eski, kapkara, kalbur gibi delik deşik olmuş giriş sundurmasının köşeleri, yamulmuş ve oyulmuştu (...). Orada gömülü olan Combray başrahiplerinin asil kalıntılarının adeta ruhani bir döşeme haline getirdiği koroyerindeki mezartaşları bile, cansız ve sert bir madde değildir, çünkü zaman onları yumuşatmış, bal gibi akışkanlaştırmıştı. (...) Kilise, dizi dizi kemerleri, şapelleri aşarak, sadece birkaç metrelik bir mesafenin değil, adeta muzaffer çıktığı art arda dönemlerin de üzerinde hakimiyet kurmuş olan ve asırlar boyunca uzanan nefiyle, dört boyutlu – dördüncü boyut Zaman'dı – bir mekandı sanki; amansız, yırtıcı XI. yüzyıl, kalın duvarlarının arkasına gizlenmişti; kaba moloz taşlarla tıkanmış, köreltilmiş hantal kemerleri, sadece çan kulesi merdivenlerinin giriş sundurmasının yanında açtığı derin yarıktan görülebilir. (Proust, 2000:64-66).

Proust Combray Kilisesi'ni, zamanın dördüncü boyutunun yansıması olarak değerlendirdiği mekâna örnek olarak göstermektedir.

Zaman, gerek insan ve gerekse nesne/mekan üzerinde sürekli bir tehdit unsuru olarak değerlendirilmektedir. Tüm zaman dışı olma ve sonsuzluğu yakalama uğraşlarına karşın, zamanın yıkıcı gücü, kişiler, nesne/mekanlar üzerinde kendini hissettirmektedir.

Proust, bir yandan yaşam devam ederken, diğer yandan da değişimin sürekli devam ettiğine dikkat çekmek istemektedir (Poulet, 1949: IV). Bir başka deyişle yaşam devam ettikçe değişim de kaçınılmazdır.

SONUÇ

Yazarın kanıtlamaya çalıştığı zamanın dışında olmak yaklaşımının sonuç vermediği anlaşılmış, iç zamanda veya tinsel zamanda sonsuz ya da sınırsız zaman anlayışı kabul görse de, madde üzerinde zamanın hakimiyetini sürdürdüğü ve her şeyi değişime uğrattığı gerçeği ile karşı karşıya kalmıştır yazar. Zira kişiler, toplum, nesneler ve mekanlar zamanla değişime uğramışlardır. Kişilerin bakış açısı ve davranışları yaşları ilerledikçe değişmeye başlar. Toplumda değerler değişme uğramış, değerlerin değişmesi ile birlikte toplumdaki ilişkiler ve alışkanlıklar da değişmiştir. Nesnelerin zamanla değişimi ise iki şekilde olmuştur: Birincisi devre göre kullanılan eşyaların değişimi, ikincisi zamanla eşyaların eskimesi. Zamanla değişime uğrayan bir öge olarak özellikle tarihi mekanlara da dikkat çekilmektedir. Zamanın meydana getirdiği bu değişimler aynı zamanda yazarı, bu dünyada varlıklar için bir sonun olduğu ve bu sona giden yolu da zamanın ördüğü fikrine götürür.

Proust, bir yandan zamanı bütün varlıkları değiştirip yok eden bir sorun olarak görürken, diğer yandan da gerçeğin keşfedilmesinde olumlu bir etken olarak değerlendirmektedir, bir başka deyişle insanı ve toplumu değiştiren bir süreç olarak göstermektedir.

Yedi ciltlik şaheserin son cildi olan *Yakalanan Zaman* anlatıcı-kahramanın gözünde gerçeğin zamanla keşfinin bir belgesi niteliğindedir. Bu bağlamda Proust'un romanı bir deneyim ve öğrenme romanıdır denilebilir. Proust, gerçeğin keşfinde zamanı çok hassas bir şekilde kullanan ve bunu çok özgün bir şekilde yansıtan dünya edebiyatındaki nadir yazarlardan birisidir. Proust'un reddetmeye çalıştığı zaman nihayetinde her konuda gücünü ve etkisini gösterir. Aslında kayıp zamandan öte, Proust'un gerçeğin peşinde olduğu ve bunu keşfedebilmesinde zamanın bir araç olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

- Bardeche, M. (1971). Marcel Proust Romancier II, Paris: les Sept Couleurs.
- Bernard ve diğ. (1996). La littérature française au BAC, Paris : Belin.
- Bernateau, I. (2012). Le temps perdu est-il retrouvé ? Proust et la pensée magique, Cliniques méditerranéennes, 85, 121-130.
- Bret, J. (1948). Marcel Proust, Etude Critique, Editions du Mont-Blanc.
- Brunel, P. ve diğ. (1986). Histoire de la littérature française – XIXe et XXe siècle, Paris : Bordas.
- Chaudier, S. (2019). Ni début, ni fin : Proust et l'expérience du temps, Fabula Recherche en Littérature, Sayı:20, Temmuz 2019.
- Deleuze, G. (1964). Marcel Proust et les Signes, Paris: Presses Universitaires de France.
- Quaranta, J.M. (2018). La place de la mémoire: mémoire involontaire et expériences privilégiées dans l'oeuvre de Marcel Proust, HAL, 99-122

- Nathan, J. (1953). *La Morale de Proust*, Paris: Librairie Nizet.
- Öner, H. (2014). Proust'un Zamana Karşı Zaferi: Kayıp Zamanın İzinde, *ASOS Journal*, 2/2, 183-188.
- Picon, G. (1963). *Lecture de Proust*, Mercure de France.
- Pommier, J. (1968). *Le Mystique de Marcel Proust*, Genève: Librairie Droz.
- Poulet, G. (1949). *Études Sur le Temps Humain*, Plon.
- Proust, M. (1987). *Contre Sainte-Beuve précédé de Pastiches et Mélanges et suivis de essais et article*, Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade; cité par Vincent Descombes, *Proust, Philosophie du Roman*, Paris: Editions de Minuit.
- Proust, M. (2000). *Swann'ların Tarafından*, Çeviren Roza Hakmen, Yapı Kredi Yayınları.
- Proust, M. (2001a). *Sodom ve Gomorra*, Çeviren Roza Hakmen, Yapı Kredi Yayınları.
- Proust, M. (2001b). *Albertine Kayıp*, Çeviren Roza Hakmen, Yapı Kredi Yayınları.
- Proust, M. (2001c). *Yakalanan Zaman*, Çeviren Roza Hakmen, Yapı Kredi Yayınları.
- Raimond, M. (1981). *Le Roman Depuis la Révolution*, Paris: Armond Colin.
- Ricardou, J. (1967). *Problèmes du Nouveau Roman*, Paris: Editions du Seuil.
- Safa, A.M. (2009). *L'épistémologie de Marcel Proust dans À la recherche du temps perdu Littérature et savoirs en 1900 : une pensée de l'imprévisible*, Thèse de doctorat, Université de Montréal Faculté des Arts et des Sciences Département des Littératures de langue française.
- Simon, A. (2003). *Les temps retrouvés*, *Revue d'Histoire Littéraire de la France*, 4/103, 889-917.
- Suixiang, C. (2009). *Une réflexion sommaire sur le temps de Proust*, *Synergies Chine*, no: 4, 89-96.
- Tadié, J.Y. (1971). *Proust et le Roman*, Paris: Editions Gallimard.